

položaj seljaštva, unaprijeđen je obrazovni sistem, Beč je postao evropski centar simfonijske muzike, no, pokušaj centralizacije nije bio uspješan, Ugarska je ostajala na margini društvenih mijena, a dešavanja koja je pokrenula revolucija u francuskoj 1789. godine pokazala su da je Monarhija učahurena i okoštala u starom sistemu koji je definitivno potvrđen Bečkim kongresom 1815. godine. Na žalost, autor taj dio habsburške povijesti ne smatra spornim. Dapače, odbranu od ideja francuske revolucije i pobjedu iz 1815. smatra izuzetno značajnim, jer ih vidi kao pobjede stare dobre monarhije koja je, kako navodi autor, razvila mehanizme u međunarodnim odnosima koji su važili do 1914". Međutim, upravo bi se ove okolnosti mogle smatrati i uzrokom njenog kasnijeg sloma.

Knjiga *Habsurška monarhija 1618-1815*, autora Čarlsa Ingraóa, univerzitetskog profesora, odličan je udžbenik za studente povijesti, prihvatljivo i lako čitljivo štivo za ljubitelje habsburške povijesti, te zgodna sinteza znanstvenicima kojima je potrebna kontekstualizacija pitanja kojim se bave, a bliska su habsburškoj povijesti ili se tiču perioda kojim se autor u knjizi bavio. Treba naglasiti da je izdavač djela, Mostart, prepoznao značaj i zanimljivost ove knjige, te učinio sjajan potez njenim prevođenjem i objavljivanjem, u vrijeme kada je prisutan interes uglavnom za nacionalne povijesti i velike narative. Knjiga *Habsburška monarhija 1618-1815* pruža mogućnost ljubiteljima evropske povijesti i onima koji sve pojave kojima se bave žele staviti u nešto širi kontekst da upiju djelić evropske povijesti.

Povjesničari koji se nešto više bave savremenim kretanjima u historiografiji primjetit će da, iako je novi pristup u Predgovoru knjige naglašen kao metodološki obrazac koji autor namjerava slijediti, njegovo djelo jeste

ipak rezultat "klasične" škole u historiografiji. Prednost je data diplomatskoj i događajnoj, te znatnim dijelom i ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj historiji. I premda su svi dijelovi povijesne slagalice dobro uklopljeni, a opća mjesta prepoznata i lijepo naglašena, nema puno od novih pristupa u ovoj knjizi: ništa od povijesti mentaliteta, tzv. povijesti "mrvice", ništa o povijesti porodice, marginalaca, svakodnevnog života, ništa od nove kulturne historije. Naravno, i bez toga je ovo djelo jedna dobra sinteza, ali bi sigurno bila još zanimljivija za čitanje ukoliko bi se osjećao duh savremenih historiografskih kretanja.

Bilo kako bilo, pisanje o prošlosti je *pripovijest bez kraja*. Tekst koji nastaje je izazov za nastanak novog teksta o onome što je prošlo, a što se može samo djelomično spoznati. U tom smislu, ova knjiga je odličan izazov za nastanak novih tekstova, tekstova koji će nastati iz pera studenata ili tekstova koji će nastati iz pera onih koji generacije pokušavaju podučiti osnovama promjeni sklonog povjesničarskog zanata.

AMILA KASUMOVIĆ

Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu, (Zbornik radova sa okruglog stola "150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu", održanog u Bosanskom Šamcu 4. 7. 2012. godine), Sarajevo, 2012, 197 str.

Povodom 150 godina od međunarodne konferencije u Kanlidži (predgrađe Istanbula), održane u septembru 1862. godine, čijim odlukama je dovršen i legaliziran proces nasilnog iseljavanja muslimana iz Smederevskog sandžaka, Orijentalni institut i

Institut za istoriju iz Sarajeva organizirali su jednodnevni okrugli sto pod nazivom "150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu". Okrugli sto simbolično je održan u Bosanskom Šamcu 4. jula 2012. godine jer je taj grad, uz još nekoliko gradova i naselja u Bosankom ejaletu, planski izgrađen za smještaj nasilno iseljenih muslimana iz Smederevskog sandžaka. Doprinos rasvjetljavanju procesa deosmanizacije Smederevskog sandžaka dali su istraživači bosanskohercegovačke historije iz Bosne i Hercegovine i Turske, čiji referati su objavljeni u *Zborniku radova*. Referati se oslanjaju na raznovrsnu izvornu građu (osmanski, austrijski, britanski, ruski i srpski arhivi), na rezultate historiografije, memoarsku građu i štampu. Redakcija *Zbornika* u Predgovoru je dala korisne napomene u vezi sa općim historijskim okvirom u kojem se dešava egzodus muslimana iz Smederevskog sandžaka.

Zbornik otvara referat Safeta Bandžovića "Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i muhadžirski pokreti ka Bosanskom ejaletu (1804.-1867.)" koji prati proces deosmanizacije u Smederevskom sandžaku tokom šest decenija XIX stoljeća. Autor je utvrdio da su muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka počeli još krajem XVII stoljeća pod djelovanjem više unutrašnjih i vanjskih vojno-političkih faktora. Ratovi, bune, epidemije i učestala stradanja tokom XVIII stoljeća dovela su do značajnog smanjenja broja muslimana u Smederevskom sandžaku i njihovog koncentriranja u veće gradove. Početkom XIX stoljeća ovi su muslimani, predominantno južnoslavenskog porijekla, bili većinsko stanovništvo u gradovima. Prvi značajniji talas iseljavanja muslimana iz Smederevskog sandžaka u XIX stoljeću u izravnoj je vezi sa početkom pobune protiv dahija. Već 1804. godine protjerano je stanovništvo

iz muslimanskih sela u "zapadnoj Srbiji", zapaljeno je Valjevo koje je potom "opustjelo", a dio muslimana iz Užica, Karanovca i Požege sklonio se u Bosnu. Beograd, tada orijentalni grad sa 25.000-30.000 stanovnika i brojnim džamijama, na prepad je pao u ustaničke ruke decembra 1806. godine. Do kraja februara 1807. godine u Beogradu je ubijeno više od 4000 "Turaka", dok su mnogi pokršteni, opljačkani ili protjerani. Sličnu sudbinu su doživjeli muslimani u Šapcu početkom 1807. godine. Posebno težak zločin ustaničke snage su počinile 1809. godine u Sjenici u Novopazarskom sandžaku. Iako je između Karađorđa i Hadžibega Čavića postignut dogovor o predaji grada u zamjenu za slobodan prolaz žitelja prema osmanskom teritoriju, Srbi su napali Sjeničane pri izlasku iz grada i ubili približno 2.500 muslimana.

Novi val iseljavanja muslimanskog stanovništva nastupio je nakon što je Porta, pod pritiskom Rusije, hatišerifima od 1830. i 1833. godine Srbima priznala unutrašnju političku autonomiju. Muslimansko seosko stanovništvo bilo je primorano napustiti Smederevski sandžak u periodu između 1830. i 1834. godine i uglavnom se naselilo u Bosanskom ejaletu. Proces deosmanizacije Smederevskog sandžaka okončan je šezdesetih godina XIX stoljeća. U dogovoru sa srpskom vladom, predstavnici "jedne srpske zavere" isprovocirali su sukob u Beogradu 1862. godine, koji je kulminirao artiljerijskim napadom osmanske posade na grad. Međunarodna konferencija u Kanlidži koja je organizirana povodom ovog incidenta usaglasila je protokol od 12 članova, a najznačajnija odluka bila je da svi muslimani moraju napustiti Srbiju. Porta je mogla zadržati svoje garnizone u četiri grada – Beogradu, Smederevu, Fetislam (Kladovu) i Šapcu – dok su se tvrđave Soko i Užice trebale razrušiti. Organizirano masovno

iseljavanje muslimana iz Beograda počelo je u septembru 1862. godine i to u pravcu Vidina, Niša i Brčkog. U Bosnu je pošlo 568 domaćinstava iz Šapca, kao i većina iseljenika iz Užica, dok su muslimani Smedereva iseljeni u Vidin. Sultan je 1867. godine predao preostala četiri grada na čuvanje srpskom knezu, te su i posljednji odredi osmanske vojske napustili Smederevski sandžak. Prema popisu iz 1874. godine, u tom sandžaku je živjelo svega 140 muslimanskih porodica u Malom Zvoniku i Sakaru.

Za muhadžire koji su se naselili u Bosanski ejalet 1862. godine osnovano je šest kasaba: Kozluk, Brezovo Polje, Šamac (Azizija Bala – Gornja Azizija), Orašje (Azizija Zir – Donja Azizija), Orahova i Kostajnica. Osim što je iseljenicima dodijeljeno zemljište na kojem su o državnom trošku izgrađene kuće, vlasti su im pružale i izvjesne olakšice poput oslobađanja od vojne obaveze u periodu od dvadeset godina. Takve mjere mogle su samo djelimično ublažiti traumatično iskustvo iseljenika koji su pod prisilom napustili svoj dom.

Bandžović problematizira evropsku percepciju vlastitog identiteta koja je zasnovana na neutemeljenoj premisi da islam i osmanska imperija nisu dio evropske civilizacije niti njenog identiteta. Iz takvog stava proizilazi indiferentnost evropskih sila i evropskog javnog mnijenja spram sudbine muhadžira iz Smederevskog sandžaka. Autor problematizira i praksu dosadašnje historiografije koja se bavila pitanjem izgradnje srpske nacionalne države da o tom procesu govori samo iz perspektive “oslobodioca”, istovremeno upadljivo šuteći o drugim, jednako važnim aspektima deosmanizacije Smederevskog sandžaka.

U radu “Seoba muslimanskog stanovništva kneževine Srbije prema dokumentima

osmanskih arhiva (1862.-1867.)” Hatice Oruç je iseljavanje muslimana iz Smederevskog sandžaka analizirala na osnovu zvaničnih osmanskih dokumenata koji se čuvaju u različitim kolekcijama Osmanskog arhiva Predsjedništva vlade u Istanbulu. Sam proces iseljavanja pokrenuo je intenzivnu prepisku između osmanskih institucija na svim nivoima, čime je stvorena dokumentacija pomoću koje je moguće sagledati razvojne faze procesa.

Pravni okvir iseljavanja muslimanskog stanovništva Srbije predstavljaju odluke Međunarodne konferencije u Kanlidži 1862. godine. Prema odredbama konferencije, izvršena je hitna evakuacija muslimanskog stanovništva tvrđava Beograd, Soko, Užice, Smederevo i Šabac, koje je zajedničkim imenom nazivano “Turcima” bez obzira na njihovo etničko porijeklo. Osmanske vlasti odlučile su da nasele muhadžire u ejaletima Niš, Vidin i Bosna, kako zbog geografske blizine tako i zbog činjenice da je maternji jezik većine iseljenika bio bosanski. Namjesnici spomenutih ejaleta dobili su naređenje da osiguraju dovoljno zemlje za nastanjivanje i poljoprivredne djelatnosti iseljenika, te da im se u skladu sa mogućnostima obezbijedi udobnost i prosperitet i pruži puna zaštita. Iseljavanje je okončano u roku od četiri mjeseca, kako je bilo predviđeno odlukama konferencije. Izuzetak je tvrđava Kladovo, čije muslimansko stanovništvo je iseljeno tek 1865. godine. Iz osmanskih dokumenata moguće je ustanoviti da je u Bosnu do kraja novembra 1862. pristiglo 1300 domaćinstava (oko 7000 osoba) muhadžira, koji su privremeno smješteni u najpogodnijim selima i gradovima u ejaletu. U proljeće 1863. godine pokrenut je veliki posao izgradnje sela i gradova u Bosanskom ejaletu za “odvojen i pojedinačan” smještaj muhadžira iz kneže-

vine Srbije, koji je dovršen iste godine. Najpogodnije područje za izgradnju kuća bili su čifluci Husein-kapetana Gradašćevića koji su bili u državnom vlasništvu.

Činjenica da je osmanska država pomno pratila proces iseljavanja muslimana iz srpske kneževine i njihovog smještaja u ejaletu Vidin, Niš i Bosna, rezultirala je stvaranjem obimne dokumentacije koja danas čini najvjerodostojniju arhivsku građu za rekonstruiranje tih dramatičnih događaja.

Osman Lavić je u radu "Orijentalno-islamska rukopisna baština Beograda u drugoj polovini 18. i prvoj polovini 19. stoljeća" ukazao na značaj Beograda kao centra islamske kulture i obrazovanosti na Balkanu. Iz sačuvane rukopisne baštine može se zaključiti da se u Beogradu u naznačenom periodu vršilo intenzivno prepisivanje knjiga. Autor predstavlja 16 prepisivača različitih zanimanja porijeklom iz Bosne koji su tokom 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća prepisali 46 djela različite tematike. Sačuvana djela svjedoče o živoj i vitalnoj islamskoj baštini Beograda u tom periodu.

Referat Aladina Husića "O događajima u Srbiji u prvoj polovini 19. stoljeća iz perspektive Rašid-bega Beograđanina" predstavlja pregled djela koje je napisao Rašid-beg Beograđanin, *Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji* (u Srbiji izdato 1894. godine u prijevodu Dimitrija Čohadžića), bez pretenzija kritičkog ili komparativnog pristupa. Beograđanin po rođenju a Bošnjak po porijeklu, Rašid-beg je svoje djelo pisao nakon 1862. godine, mada se posredno može zaključiti da je na njemu radio i ranije. Djelo je memoarskog tipa, u vidu dijaloga dva brata, jednog koji je napustio Beograd 1825. godine sluteći šta će se dogoditi i drugog koji je otišao tek nakon 1862. godine pod pritiskom historijskog usuda. Rašid-beg je svje-

stan međunarodnog konteksta u kojem se događa tragedija muslimana Smederevskog sandžaka – naročito uticaja Rusije – kao i odnosa Kneževine Srbije sa svim razinama osmanske vlasti. Odnosi spomenutih političkih činilaca kreću se od otvorene konfrontacije do diplomatski uglađene suradnje koja najčešće ide na štetu lokalnog muslimanskog stanovništva. Husić zaključuje da i uz pojedine slabosti i naglašen subjektivan pristup, djelo Rašid-bega predstavlja vrlo značajan narativni izvor i vrijedno svjedočanstvo o sudbini muslimana u Kneževini Srbiji.

Galib Šljivo u referatu "Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički sandžak 1863. godine u izvještajima stranih predstavnika" analizira vijesti koje o ovim događajima donose službenici konzularnih predstavništava u ejaletu Bosna. U radu se najviše oslanja na iscrpnu izvornu građu austrijskih arhiva, zatim na objavljenu građu srpskih, italijanskih i ruskih arhiva, te na rezultate relevantne historiografije. Izvještaji koje su službenici konzularnih predstavništava slali svojim vladama pružaju pouzdanu građu na osnovu koje se može pratiti dolazak i naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu nakon konferencije u Kanlidži. Naročito su po tom pitanju bili iscrpni izvještaji austrijskih konzularnih predstavnika, koji su temeljito informirali svoju vladu o mjerama osmanskih vlasti i angažmanu valije na zbrinjavanju muhadžira. Gotovo svi izvještaji stranih predstavništava saglasni su u pogledu broja kuća koje su u u Bosanskom ejaletu podignute za muslimanske doseljenike iz Srbije.

U radu "Proces nasilnog iseljavanja slavenskog muslimanskog stanovništva iz Srbije u Bosnu u kontekstu agresivne politike Srbije prema Bosanskom ejaletu (prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu)" Edin

Radušić progon muslimana iz Srbije stavlja u širi kontekst, uzimajući u obzir historijski razvoj Balkana u novom vijeku te uticaj velikih sila – prvenstveno Velike Britanije i Rusije – na političke odnose unutar Osman-skog carstva. Na osmanskom Balkanu 19. stoljeća na pozornicu stupa nacionalni identitet kao odlučujući argument prava na nacionalnu državu. U Srbiji, čija politička elita se opredijelila za uskosrpski i uskopravoslavni koncept države, za slavenske muslimane (u značajnom broju Bošnjake) nije bilo mjesta. Političke elite država koje su ulazile u red velikih sila i koje su odlučivale o sudbini malih naroda nisu bile sklone podržati ostanak muslimana u Evropi. Navedeni faktori su, u različitoj mjeri, uticali na proces koji je u nacuci označen kao *deosmanizacija Balkana*, a koji je, između ostalog, rezultirao značajnim smanjenjem broja muslimana na Balkanu.

Britanska politika prema Bosni i Hercegovini od otvaranja konzulata (1857.) pa do Sanstefanskog preliminarog mira (1878.) bila je njeno zadržavanje u sastavu Osman-skog carstva. Britanski konzulat je bio dobro obaviješten o srpskim pretenzijama prema najzapadnijoj osmanskoj provinciji. Osim latentne prijetnje otvorenim vojnim napadom, neprijateljsko djelovanje Kneževine Srbije ogledalo se i u slanju naoružanih grupa u unutrašnjost Bosanskog ejaleta s namjerom unošenja nemira i podizanja hrišćana na ustanak. Britanski konzul William Richard Holmes je u više navrata ukazivao na poboljšanje položaja hrišćana Bosanskog ejaleta kao i na neprijateljske namjere iz Srbije i austrijske Hrvatske. Kao glavni problem za stanovništvo Bosanskog ejaleta Holmes apostrofira susjede – “Austrijance, Srbe i Crnogorce, koji se stalno miješaju u njihove poslove”.

Autor smatra da su britanski konzularni predstavnici u Bosni i Hercegovini i prije

događaja iz 1862. godine Srbiju smatrali izgubljenom za Osmansko carstvo. Holmesovo djelovanje nakon Kanlidže usmjereno je ka sprječavanju mogućnosti da slavenski muslimani iz Bosne dožive sudbinu muslimana iz Srbije. Radušić rezimiraju da je koloplet odnosa koji obuhvata međunarodne faktore (Velika Britanija i Rusija u naponu snage te druge velike sile), oslabljenu imperiju u defanzivi (Osmansko carstvo), hrišćansku balkansku državu sa agresivnom nacionalnom politikom (Srbija) i običan narod (muslimani Smederevskog sandžaka), proizveo bolne posljedice za posljednju definiranu grupu.

Ayşe Zişan Furat u svom prilogu “Pisanje osmanske štampe o iseljavanju muslimana iz Srbije nakon konferencije u Kanlidži” daje uvid u muhadžirski pokret kroz prizmu pisanja najvažnijih osmanskih novina iz tog perioda (1862.-1867.): *Takvim-i Vekaji*, *Džeride-i Havadis*, *Terdžuman-i Ahval* i *Tasvir-i Efkar*. *Takvim-i Vekaji* i *Džeride-i Havadis* su izlazile uz finansijsku potporu države što je imalo odraza na uređivačku politiku, dok su *Terdžuman-i Ahval* i *Tasvir-i Efkar* bile su prve neslužbene novine i kao takve predstavljale su važno sredstvo pomoću kojeg su osmanski intelektualci zainteresiranoj javnosti i vlastima iznosili nezavisan stav. Najviše prostora napisima o iseljavanju muslimana iz Srbije dao je list *Terdžuman-i Ahval*. Detaljnije razmatranje tekstova u navedenim novinama svakako će ponuditi i nove perspektive za analiziranje događaja koji su od interesa za nauku.

Pitanje administrativno-upravne organizacije nahija Gornja Azizija/Šamac i Donja Azizija/Orašje u kadiluku Gradačac tokom posljednjih deset godina osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, te uspostavu infrastrukture neophodne za religijske potrebe

muhadžira doseljenih u Šamac razmatrali su Adnan Kadrić i Nusret Kujraković u referatima “Nahije i kasabe Gornja Azizija (Šamac) i Donja Azizija (Orašje) u sastavu kadiluka Gradačac prema bosanskim salnamama u periodu od 1868. do 1878. godine” i “Organizacija vjerskog života muslimana u Bosanskom Šamcu (1863.-1878.)”.

Zbornik radova zaključuje prilog Hasana Yildirima Aganoglua “Opći pogled na migracije stanovništva s Balkana u Tursku”. Autor daje pregled iseljavanja muslimanskog stanovništva iz evropskih dijelova Osmanskog carstva u Anadoliju, odnosno iz balkanskih nacionalnih država u Republiku Tursku, od početka XIX do kraja XX stoljeća. Ubistvo preko 25.000 muslimana na Peloponezu tokom grčkog ustanka 1821. godine naziva genocidom, koji postaje model vršenja pritiska na muslimane u evropskom dijelu carstva. Za vrijeme ratova krajem XIX i početkom XX stoljeća, ubijeno je ili umrlo na putu prema Turskoj oko 1.100.000, dok je nasilno iseljeno preko 1.250.000 muslimana sa Balkana.

Državna politika Republike Turske podržavala je doseljavanje stanovništva, a intenzivnije migracije prema Turskoj zapažaju se u vrijeme Ataturka (1923.-1938.), te od 1950. godine, nakon prelaska na višepartijski sistem. Za vrijeme republike, najveći broj stanovnika doselio se iz Bugarske (850.000), a potom iz Grčke (500.000), Jugoslavije (300.000) i Rumunije (140.000). Za razliku od osmanske višenacionalne države koja je priznavala vjerski i etnički pluralitet, turska nacionalna država je zakonskim rješenjima turcizirala stanovništvo naseljeno iz balkanskih država. U tom smislu, Rumelija predstavlja geografski i kulturni korijen za veliki dio današnjeg turskog naroda.

Dosadašnja historiografija koja se bavila historijom Balkana u novom vijeku, stav-

ljala je akcenat na legitimnu borbu hrišćanskih nacionalnih država za oslobođenje od osmanske vlasti. Prilozi objavljeni u ovom *Zborniku radova* proces deosmanizacije sagledavaju iz perspektive žrtve, slavenskih muslimana (uglavnom Bošnjaka) koje su političke elite novonastalih hrišćanskih država percipirale kao “Turke” i nepoželjne elemente. U tom smislu, *Zbornik* popunjava značajnu prazninu u historiografiji, ali istovremeno otvara i nove mogućnosti sagledavanja historije Balkana u XIX i XX stoljeću. Bilo bi korisno istražiti u kojoj mjeri je proces deosmanizacije Smederevskog sandžaka bio model prema kojem je planirano “oslobođenje” ostalih južnoslavenskih zemalja pod osmanskom vlašću i kako su ti događaji uticali na odnos Bošnjaka prema južnoslavenskim integracijama.

JASMIN ĆOSIĆKIĆ

Marwa Elshakry, *Reading Darwin in Arabic, 1860-1950*, University of Chicago Press, 2013, 439 str.

Ova knjiga je historijsko istraživanje utjecaja darvinizma na arapsku oblast putem analize diskursa oko *Al-Muqtataf-a*, koji je bio prvi časopis za laike u ovoj oblasti. Ovdje se težište postavlja na analizu različitih tumačenja darvinizma i metateksta kao što su suvremena društvena i politička mišljenja. Pri tome se i Darwin ne tretira kao predložak za tumačenje diskursa koji su uslijedili nego kao jedan dio sistema značenja i reference. Dakle dosljedno se istražuje proces kako se formira tačka reference, naprimjer, tradicija/modernost ili Islam/Zapad od 1860. do 1950. godine, putem promjene unutar dotičnog sistema.